

O‘ZBEK TILI “AXLOQ” KONSEPTOSFERASINI TADQIQ ETISH METODOLOGIYASI VA UNING O‘RGANILISHI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.088>

Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna
shohsanambobojonova123@gmail.com
Navoiy davlat universiteti

Annotatsiya: “Axloq” konsepti o‘zbek ma’naviy tafakkurining markaziy konseptual yadrosi sifatida insonning ijtimoiy xulqi, milliy qadriy munosabatlari, shaxs ma’naviy sifatleri va ijtimoiy-axloqiy ongini ifodalovchi milliy konseptual birlikdir. U nafaqat so‘z ma’nosi yoki lug‘aviy belgi sifatida, balki xalq tafakkurida shakllangan aksiologik, sotsiokultural va etnopsixologik mazmunlarning “milliy modeli” sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: axloq, metodologiya, tahlil, psixologiya, madaniyat, kategoriya, shaxs ma’naviy sifatleri, yetuklik, ma’naviyat

METHODOLOGY OF RESEARCHING THE CONCEPTOSPHERE OF THE UZBEKISTAN LANGUAGE “MOTIVITY” AND ITS STUDY

Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna
shohsanambobojonova123@gmail.com
Navoi State University

Abstract: The concept of "morality" as the central conceptual core of Uzbek spiritual thought is a national conceptual unit that expresses human social behavior, national value relations, spiritual qualities of the individual and socio-moral consciousness. It is manifested not only as a word meaning or lexical sign, but also as a "national model" of axiological, sociocultural and ethnopsychological contents formed in the thinking of the people.

Keywords: morality, methodology, analysis, psychology, culture, category, spiritual qualities of the individual, maturity, spirituality

Kirish. Tilshunoslikda bunday birliklarni tahlil qilish kognitiv-semantik, lingvokulturologik hamda lingvoma’naviy metodologiyalarni talab etadi. Chunki “axloq” konsepti insonning axborot qabul qilish, baholash va qadrlash mexanizmlarini, ya’ni kognitiv faoliyatning eng chuqur qatlamlarini aks ettiradi. Shu

sababli uni tadqiq etishda leksik-semantik, kognitiv, sotsiopragmatik, aksiologik va germenevtik yondashuvlar integrativ asosda qo'llanilishi zarur.

Birinchidan, kognitiv yondashuv "axloq" konseptini inson ongida shakllanadigan kognitiv model, freym yoki konseptual sxema sifatida tahlil qiladi. Bunda "axloq" - shaxsning dunyoni normativ baholash va xulqiy me'yorlar asosida qaror qabul qilish jarayonlarida markaziy rol o'ynaydigan mental tuzilma sifatida qaraladi¹. Masalan, xalq og'zaki ijodidagi "Axloq odamning ziynati" kabi birikmalar ushbu konseptning markaziy yadrosini ifodalaydi, ya'ni "axloq" insonning qadriyati sifatida namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, lingvistik yondashuvda konseptning til tizimidagi semantik struktura, leksik paradigmatic aloqalar va stilistik konnotatsiyalarini o'rganadi. Tahlilga olinayotgan "axloq" ning semantik yadrosida *vijdon; rostgo'ylik odobi; uyat; or-nomus; vatanparvarlik hissi, xatti-harakatiga xolisona baho* atov birligi turadi, uning markaziy qatorini *halollik; isrof qilmaslik, uvol; burch; ma'naviy mas'uliyat, oila va jamiyatdagi tarbiya, iymon-e'tiqod* kabi atov birliklari egallaydi. Maydonning markaziy birliklari, ayni paytda, o'z qurshovlari bilan, qurshov birliklaridan keyin turuvchi chekka unsurlari bilan o'zaro bevosita yoki bilvosita aloqadorlikda bo'ladi². Bu maydonda "axloq" - yadro-semanti (axloqiy me'yor, xulqiy tartib, insoniy me'yor) ifodalaydi, qolgan birliklar esa periferik semantik chegaralarda joylashadi. Bu tahlil konseptosferaning ichki iyerarxiyasini ochishga yordam beradi.

Uchinchidan, germenevtik yondashuv "axloq" konseptining ma'naviy va falsafiy interpretatsiyasini chuqurlashtiradi. Bunda til birliklarining semantik mazmuni matn konteksti orqali ontologik, aksiologik va metafizik jihatdan talqin etiladi. Masalan, Navoiy, Ahmad Donish, Abdulla Avloniy asarlarida "axloq" inson komilligining metaforik modeli sifatida tasvirlanadi - bu holat konseptning ma'naviy-madaniy kod sifatidagi rolini ko'rsatadi.

Natijada "axloq" konseptosferasi uch o'lchamli ilmiy modelda namoyon bo'ladi:

1. Kognitiv o'lcham - inson tafakkurida shakllangan axloqiy me'yorlar va qadriyatlar tizimi;
2. Lingvistik o'lcham - bu qadriyatlarning til tizimidagi leksik va semantik belgilari, semantik kodlari;
3. Germenevtik o'lcham - ularning madaniy, diniy va falsafiy kontekstlarda talqin qilinishi.
4. Lingvoma'naviy o'lcham - inson ongining ma'naviy dunyosini aks ettiruvchi, til orqali ifodalanadigan aksiologik-konseptual model sifatida qaraladi. U nafaqat

¹ Bu haqida qarang. Кубрякова Ы.С. Части речи с когнитивной точки зрения. - М.: Институт языкознания РАН, 1997. -327 с

²Sh.Bobojonova O'zbek tili "ma'naviyat" leksik -semantik kategoriyasining "axloq" umumiy semali atov birliklar tizimi". Filol.fan.bo'y.fal.dok(PhD)...diss. Avtoreferati. Qarshi. 2022.

jamiyatdagi ma'naviy me'yorlarning til orqali kodlanishini, balki xalqning axloqiy idealini va ruhi-ma'naviy identifikatsiyasini ham ifodalaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kognitiv lingvistika inson tafakkuri, bilish jarayoni va til o'rtasidagi munosabatni o'rganadi³. Kognitiv nuqtayi nazardan "axloq" konsepti inson ongida xulqiy me'yorlar sxemasi sifatida shakllangan. "Muomala" - ijtimoiy sathdagi aks, "xatti-harakat odobi" esa individual-axloqiy xatti darajasini ifodalaydi. Shu bois, lug'aviy izohda berilgan umumiy sema aslida axloqiy konseptning prototipik yadrosini tashkil etadi.

- konseptning semantik yadrosini:

O'zbek tilining leksik qatlamida shakllanayotgan semantik maydonlardan biri "axloq" tushunchalarini ifodalovchi atov birliklari tizimi. Mazkur tizim ushbu konseptga oid yuzlab birliklarni o'zida birlashtirib turadi. "Axloq" semantik maydoni ham boshqa leksik tizimlar singari o'ziga xos strukturaviy qatlam, semantik iyerarxiya va leksik-sistematik tashkil etuvchilarga ega bo'lgan murakkab paradigmatic tuzilmadir. Ushbu maydon til tizimidagi aks ettiruvchi mexanizmlar orqali insonning axloqiy ongini, qadriyatlar tizimini va ijtimoiy xulq normalarini ifodalaydi. Mazkur semantik maydon tilning konseptual modeli sifatida yadro, markaz, qurshov va chekka (periferik) unsurlardan tashkil topadi. Har bir qatlam o'zining semantik og'irlik darajasi, leksik aktivligi va kognitiv yuklamasi bilan farqlanadi.

Natijalar. Yadro maydonning konseptual markazi bo'lib, "axloq" konseptining bazaviy semalarini o'zida mujassam etadi. U ma'no yadrosemalari - "xulq", "odob", "tarbiya", "madaniyat" kabi so'zlar orqali ifodalanadi. Bu birliklar semantik jihatdan eng umumiy, abstrakt, aksiologik va kognitiv jihatdan dominant birliklardir. Masalan, "odob" - axloqiy me'yorning ijtimoiy ifodasi bo'lsa (Masalan, "odob-axloq" kodeksi), "xulq" - shaxsiy fe'l-atvorning ichki tartibini bildiradi (Masalan, *xulq-atvori* tuzuk emas). Shunday qilib, yadro elementlari "axloq" konseptining mental modeli va lingvokognitiv yadrosini tashkil etadi.

Markaziy maydon "axloq"ning asosiy semantik tarmoqlanishini ifodalaydi. Kategoriyaning semantik markazida halollik "vaksinasi", vijdon, rostgo'ylik odobi, uvol, burch, or-nomus, vatanparvarlik, mehnatsevarlik birliklar kiradi. Ular yadro bilan semantik-giponimik munosabatda bo'lib, axloqiy xulqning ichki ma'naviy va psixologik qirralarini ochib beradi. Bu qatlam "axloq" konseptining kognitiv-assotsiativ tuzilmasini shakllantiradi: "halollik" - ijtimoiy ishonch mezon, "vijdon" - ichki nazorat mexanizmi, "sabr" - axloqiy barqarorlik belgisi sifatida talqin etiladi.

Pereferiya(qurshov)dagi leksik birliklar yadro va markaz bilan semantik aloqada bo'lib, konnotativ va madaniy-emostional ma'nolar orqali konseptni kengaytiradi. Masalan, *xushtakalluf*, *xushtakalluflik*, *xushtakalluflilik*, *xushsuxan*, *xushsuhbat*,

³ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 92 б.

*mulozamat, mulozamatli, muomala, muomalali, odobli, nafosat, sertakalluf, muloyim, muloyimlik, sizlamoq, xushlashmoq, xushdil, xushmulozim, xushnudlik, xushmuomalalik, xushtavoze, suhbatoro, tavoze, tavozeli, tavozelanmoq, ta'zimkor, xushgap, shirinsuxan, shirinso'z, shirinso'zlik, xushmulozamat, xushmulozamatlik, silliq-lamoq, silliqlik, sipo, sipogarlik, sipogarchilik, suhbatijon, xushtabassum, xushfe'l, xushxulq, xushxulqlik, xushxandon, xiraxandon*⁴ kabi birliklar sotsiokultural konnotatsiyaga ega bo'lib, jamiyatdagi axloqiy fazilatlarining ijtimoiy idrok shakllarini ifodalaydi. Bu qatlam axloq konseptining sotsiopragmatik jihatini kuchaytiradi, ya'ni shaxs va jamiyat o'rtasidagi muloqot etikasini, ixtiyoriy o'zini tuta bilish me'yorlarini aks ettiradi. Chekka qatlamga aksiya semantik tizimning kamroq ishlatiladigan, ammo konseptual doirani to'ldiruvchi birliklar kiradi. Masalan, "sustlik", "jahldorlik", "bemehrlik", "odobdan yiroqlik", "tahqir" kabi antonimik yoki qiymat jihatdan qarama-qarshi leksemalar semantik tizimda antikonseptual zonani tashkil etadi. Ular "axloq" konseptining antinomik chegaralarini belgilaydi, ya'ni "axloqsizlik", "beodoblik", "viydonsizlik" kabi birliklar orqali ijobiy konseptning semantik oppozitsiyasini yaratadi.

Muhokama. Tilshunoslikda giponimiya (tur tushunchasi) va giperonimiya (jins tushunchasi) atamaları leksik-semantik tizimning iyerarxik tuzilishini ifodalovchi asosiy paradigmatic munosabatlar hisoblanadi. "Leksik-semantik tizimda mavjud bo'lgan giponimiya hodisasining aniq chegarasini belgilash hamda gipo-giperonimik semantik aloqalar asosida hosil bo'lgan paradigmalarining lingvistik xarakterni ochish mumkin"⁵. "Axloq" semantik maydoni doirasida bu munosabatlar jins-tur aloqalari orqali namoyon bo'ladi.

- Giperonim (jins): *axloq*

- Giponimlar (tur): *odob, xulq, tarbiya, madaniyat*

Gipogiponimlar (kichik tur): *halollik, hayo, sabr, vijdon, sadoqat, mehr, e'tiqod*. Bu tizim leksik paradigmalar asosida "axloq" konseptining semantik iyerarxiyasini ko'rsatadi, ya'ni abstrakt (umumiy) darajadan konkret (xulqiy, individual) darajaga qarab tarmoqlanadi. Shu jihatdan "axloq" maydoni vertikal (semantik pog'onalar bo'yicha) va gorizonta (assotsiativ paradigmalariga asoslangan) tuzilishga ega. Demak, "axloq" semantik maydoni - bu o'z ichiga yadro, markaz, qurshov, chekka qatlamlarni olgan, gipo-giperonimik paradigmalariga asoslangan ko'p qavatli leksik-sistematik modeldir. U til tizimidagi aksiologik konseptual tuzilmalar orqali insonning axloqiy, ma'naviy va madaniy tajribasini ifodalaydi. Shunday yondashuv "axloq" konseptining nafaqat leksik, balki lingvokognitiv va lingvokulturologik

⁴ Sh.Bobojonova O'zbek tili "ma'naviyat" leksik -semantik kategoriyasining "axloq" umumiy semali atov birliklar tizimi". Filol.fan.bo'y.fal.dok(PhD)...diss. Avtoreferati. Qarshi. 2022.

⁵ Бу ҳақда қаранг. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент: Ўқитивчи, 1996. – Б. 5

modelini ham aniqlash imkonini beradi, bu esa uni lingvoma'naviyatshunoslik paradigmasida tadqiq etish uchun poydevor yaratadi.

- prototipik strukturasi:

Xulosa. "Axloq" konseptining prototipik strukturasi inson ongida, milliy-madaniy xotirada va ijtimoiy tajribada shakllangan sifatida qaraladi. U ijtimoiy me'yor, xatti-harakat modeli, ruhiy - axloqiy me'yorlarning mental modeli axloqiy ideal, qadriyatlar iyerarxiyasi va madaniy me'yor kabi asosiy komponentlardan tashkil topadi.

"Axloq" konseptining markazida ijtimoiy me'yor turadi. U jamiyat tomonidan qabul qilingan xatti-harakat standartlari, odob qoidalari va madaniy normalarni o'zida mujassam etadi. Bu me'yorlar shaxsning jamiyatdagi moslashuv darajasini, ijtimoiy maqomini va qabul qilinuvchanlik darajasini belgilaydi. Til darajasida bular "odob", "tarbiya", "madaniyat", "xulq", "hayo" kabi birliklar orqali ifodalanadi. Bu komponent "axloq" konseptining dinamik jihatini ifodalaydi, ya'ni insonning amaliy xulqi va nutqiy xatti-harakatida aks etadi. U shaxsning axloqiy qarorlari, muloqot madaniyati va nutqiy etikasi orqali ifodalanadi. Masalan, o'zbek tilida "odobi bilan tanilgan", "xulqi bilan ajralgan" kabi birikmalar konseptning amaliy ko'rinishlarini namoyon etadi. Bu esa "axloq" konseptining pragmatik prototipini ko'rsatadi. Prototipik strukturaning uchinchi qatlami ruhiy-axloqiy idealdir. U insonning *vijdon*, *halollik*, *sabr*, *mehr*, *poklik* kabi ichki sifatleri orqali shakllanadi. Bu qatlamda "axloq" konsepti ontologik ma'noga ega bo'lib, shaxsiy "men" va ma'naviy "men" o'rtasidagi uyg'unlikni bildiradi. Bunday holatda "axloq" - ichki tartib, vijdon bilan muvofiqlik va ruhiy muvozanat belgisi sifatida talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 330 b.
2. Xojiyev Y. "Alpomish" dostonidagi shaxs ma'naviy sifatlarini ifoda etuvchi atov birliklarning semantik-struktur, konseptual va leksikografik xususiyatlari: Filol. fan. bo'yicha fals. dokt. (RhD) ... diss. - Toshkent, 2020.
3. Xudayberganova D. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini: Filol.fan. d-ri. ...diss. - Toshkent: O'zRFA TAI, 2015. - B. 240.
4. Lutfullayeva D. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. - Toshkent: MERIYUS, 2017. - B.140.
5. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. - Toshkent: Fan, 2013. - B. 135.
6. Bobojonova Sh. O'zbek tili "ma'naviyat" leksik-semantik kategoriyasining "axloq" umumiy semali atov birliklari tizimi: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori diss. avtoreferati. Qarshi, 2022